

TÜRK DESTANLARI

Karl REICHL

Giriş¹

Macar âlimi Hermann (Arminius) Vambery Orta Asya'da derlenen "Yusuf ile Ahmed" adlı Özbek halk destanının neşrinin ön sözünde şöyle bir ifadeye bulunuyor:

*Orta Asya dünyasında büyük bir değişim gözlenmektedir. Batının etkileri her yere ulaşmakta ve en gizli köşelere bile girmektedir. Eski âdet ve töreler gittikçe kaybolmakta ve hatta zihniyet değişmektedir. Göçebelerin ve Türkistan paşalıklarının ahalisinin hayatını eskiden bilenler zamanımızdaki bu değişime çok şaşırılmaktadırlar?*²

Vambery bu sözleri yaklaşık yüz yıl önce 1911'de yazmıştır. Bugün, XXI. asrın başlangıcında Orta Asya dünyası o kadar değişmiştir ki Türklerin eski âdet ve törelerinden pek fazla bir şey kalmamıştır. Özellikle halk sanatı, halk

¹ Bu makale, 22 Kasım 2006 tarihinde Türk Dil Kurumunda yapılan bir konuşmaya dayanmaktadır. Bu konuşmaya görsel ve işitsel malzeme de dâhil edilmişti; bunların bazılarını basılı versiyon için değiştirdim. Bu bildirin Türkçe versiyonunu için Sn. Caspar Hillebrand ve Sn. Ali Suat Ürgüplü'ye, ayrıca konuşma yapmak üzere beni Ankara'ya davet eden Prof. Dr. Gülay Mirzaoğlu'na da teşekkür ederim.

² H. Vambery (yyl. ve çev.), *Jusuf und Ahmed. Ein özbekisches Volksepos im Chiwaer Dialekte* [Yusuf ve Ahmet: Hive Ağzıyla BİR Özbek Halk Destanı] (Budapest, 1911), s. 1.

edebiyatı, sözlü şiir sanatı, sözlü hikâye ve destan sanatı hızla değişmekte ve eski ananeler kaybolmaktadır. Vambery'nin olumsuz tahminine rağmen XX. asırda da Orta Asya Türklerinin halk edebiyatı ve ananevi sanatı devam etmiştir.

Sovyet devriminin büyük içtimai inkılabı ile beraber Orta Asya'da ozan ve bahşinin sesi kesilmedi. Özbekistan'da, Kazakistan'da, Kırgızistan'da, Batı Türkistan'da ve başka Orta Asya ülkelerinde zengin bir halk edebiyatı külliyyatı toplanmış ve ilmî arşivlerde saklanmıştır.

Maalesef bu zamanlardan çok az ozan, halk şairi veya destan anlatıcısı kalmıştır. Bu sebepten dolayı sözlü edebiyat gittikçe yazılı edebiyat şeklini alıyor. Bu değişimde halk edebiyatının en önemli özelliği, yani şairlerin canlı sesi, şarkısı, müziği, jestleri ve dinleyicilerin birbirini etkilemesi kaybolmaktadır. Bugünlerde az sayıda destan anlatıcısı kalsa da, halk destanı geleneği Orta Asya'da ölmemiştir. Halk destanının şimdiki vaziyetini birkaç söz ile anlatmak istiyorum. Sözlerimin temeli Orta Asya'da edinmiş olduğum tecrübeler, topladığım halk destanları ve destanların parçaları. Bunun için tebliğimde büyük Türk dünyasının yalnız iki millî ananesine, yani Özbek ve Karakalpak halk destanlarına, önem vereceğim.³

Özbek halk destanı

Orta Asya'ya ilk gittiğim 1981 yılında Özbekistan'da Çâri-şâir Egamnazar-oğlu adlı bir bahşı ile tanıştım. Bu bahşı 1927 yılında doğmuş; o zamanda Buka vilayetindeki bir çiftlikte (kolhozda) rençper olarak çalışmış (Taşkent'e tahminen 50 km. mesafede). Çâri-şâirbana altı *terme*, yani özel hayatı ve toplumsal sorunlar hakkında kısa şarkılar, ve bu termelerden başka Özbek destanlarından birkaç parça nakletti. Bu parçalar *Ravşan*, *Göroğlu*, *Kuntuğmuş*, *Alpamış*, *Avaz-han* ve *Rustam-han* destanlarından alınmıştır. Çâri-şâirin anlattığı parçalardan Alpamış destanından bir pasaj hakkında örnek olarak bir iki söz söyleyeceğim.⁴

Her Özbek destanları gibi *Alpamış* nazım ve nesir karışık anlatılır. Çâri-şâir tipik Özbek bahşısı olarak, nazım pasajları Özbek dombrası ile nakletti, ama nesil' pasajları müziksiz okudu. Bazı bahşılar nesir pasajları dombrayı ritmik darbelerle çalarak anlatır. Aşağıdaki örnek Alpamış destanının birinci

³ Türk halk destanlarına genel bir bakış hakkında bk. N. K. Chadwick, V. Zhirmunsky, *Oral Epics of Central Asia* [Orta Asya Sözlü Destanları] (Cambridge, 1969); K. Reichl, *Türk Boylarının Destanları* (Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı) (Ankara, 2002); Ö. Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği* (Ankara, 2003).

⁴ Özbek halk destanlarının klasik incelemesi V. M. Jirmunskiy ve H. T. Zariftarafından yazılmış kitap *Uzbekskiy narodny geroičeskiy epos* [Özbek Kahramanlık Destanı] (Moskova, 1947) dir.

bölümüne ait. *Alpamış*'ın beşik kertme nişanlısı Barçın'a Kalmukların elinde iki kardeş tarafından kur yapılır. Barçın, Kokaman ve Qâracân adlı Kalmukları reddeder ve onun ile evlenmek için birkaç şart koşar. Barçın yalnız at yarışında, ok atmada ve güreşte galip gelen kahramanın karısı olacaktır. Bu müsabakalarda tabii Alpamış (veya Hakimbek) galip gelir.

Metin:

Ât başini saqlab gapir, Kokaman!
Qahrim kelsa, qâra cerga tiqaman.
Ya hancar deya ozimga yâ senga suqaman.
Ât başini saqlab gapir, Kokaman, ey Kokaman!

- 5 Ât başini saqlab gapir, Qâracan !
Qiz bolsam ham, meniñ aççığim yâmân.
Qahrlansam, yâ senga ya menga dur âhir zamân.
Ât başini saqlab gapir, Qâracân !

- Qirq miñ yatgan meniñ Qoñrat elim bâr.
10 Qoñrat elda Hakimbekday yarim bâr,
Sevgili, sevgili, ey dildârim bâr.
Agar kelsa sorab şaharlariñga, qalmâqlar,
Bolasanmi ani menen baravar?
Başim qilma miñ bâlaga giriftâr!
15 Ât başini saqlab gapir, ey qalmaqlar! Ah... ih ...

- Târtip âlib ketkaniñga iya tiymayman,
Kallam ketsa ham, qalmâq seni suymayman.
Bir şartim bâr, qulâq sâling, qalmâqlar!
Anda nima bolsa, endi bolaman,

- 20 Soñra tağdirimnan bir kun korarman.
Toqqiz kunlik yoldan bedav ciydiraman,
Uç kunlik yollardan payga qoydiraman,
Çilbir çöli aylab, kona Babâxan tâğiga,
Beş yuz cüyrik atti alib bâraman.

- 25 Şul Babâxan tâğiga kimning âti ozib kelsa,
Meniñg baxmal, ey, çâtirimga
Şu kâkilni şunasidan qiyaman.
Âti ozâğân çavandâzga tiyaman,
Tâ olgunça şul bâtirni suyaman.

- 30 Agar târtip âlib ketaman desañ,
Bir kun, qalmâqlar,
Kozin oyib kozlariñga, ey, qorğâşin quyaman. Ey...⁵

⁵ Ravi lehçe kullanmakta olup, standart Özbekçedeki yer yerine *cer* (1.2), *tegmayman* yerine *tiymayman* (i .16), *iydiraman* yerine *ciydiraman* (i .21) vs. demektedir. Ben çeviriyazımda bu lehçe hususiyetlerini aynen bıraktım. Özbekçe metnin transkripsiyonundaki yardımları

Tercüme:

Atın başını sıkı tut ve konuş, Kokaman!

Eğer kızarsam, seni aşağı kara toprağa atam.

Hançeri ya kendime ya da sana saplarım.

Atın başını sıkı tut ve konuş, Kokaman, ey Kokaman!

Atın başını sıkı tut ve konuş, Karacan!

Yalnızca bir kız olsam bile, öfkem öldürücüdür.

Kızarsam, hayat ya benim ya da senin için son bulacaktır.

Atın başını sıkı tut ve konuş, Karacan!

Kırk bin kişilik benim Kongrat elim var.

Kongrat elinde Hakimbek (Alpamış) gibi yârim var,

Sevgili, sevgili, ey sevgili.

Gelir de yerinizi yurdunuzu sorarsa, ey Kalmuklar,

Onun dengi olabilecek misiniz?

Başımı kılma bin belaya giriftar!

Atın başını sıkı tutun ve konuşun, Kalmuklar!

Beni zorla alsan bile seninle evlenmeyeceğim,

Kellem gitse de Kalmuk seni sevmeyeceğim.

Bir şartım var, kulak verin, Kalmuklar!

Sonuç ne olursa olsun kabul edeceğim,

Ondan sonra da kaderim ne ise ona göre yaşayacağım.

Dokuz günlük yolda bidevi atları toplatacağım

Üç günlük bir yarış düzenleyeceğim,

Çılbır çölünü geçip ta Babahan Dağı 'na kadar,

Şu Babahan Dağı'na kimin atı ilk gelse,

Takacağım kadife yaşmağımı, ey,

Şu kâkülü şurasından keseceğim.

Atı en hızlı olan biniciyle evleneceğim,

Ölünceye kadar o bahadırı seveceğim.

Eğer bir gün beni kaçırmaya kalkarsanız,

Bir gün, Kalmuklar,

Gözün' oyup gözlerine, ey, kurşun dökeceğim. Ey...

Hikâyenin devamında Alpamış yarışları kazanarak Barçın'ın dest-i izdivacını elde eder.

Barçın ile Alpamış yurtlarına dönerken Barçın'ın ana babası Kalmukların arasında yaşamaya devam ederler. Bir gün Alpamış kaynanası ile kaynatasını Kalmuk boyunduruğundan kurtarmak üzere yola koyulur, ama cadı gibi bir

için Sn. Zahrâ Zakirova ve Sn. Zuleiha Tileuova'ya teşekkürü borç bilirim.

yaşlı karının hileleri sonucu hapse düşer ve bir yer altı zindanında yedi yıl geçirir. En sonunda atının yardımıyla zindandan kurtularak, Barçın'ın Alpamiş'in mevkisini ele geçirmiş olan köle Ultântâz ile evlenmeye zorlandığı Kongrat elinin yurduna döner. Alpamiş tam zamanında dönerek Ultântâz'ı cezalandırır ve halkına barış ve huzur getirir.

Bu destanın otuz kadar Özbekçe versiyonu bilinmektedir. Ana hikâye ve motifleri bir olsa da değişik versiyonlar arasında yine de epeyce farklılık vardır. Barçın'ın taliplerini geri çevirip şartlarını bildirmesi sahnesi Fâzıl Yoldaş-oğlu'nun 1928 yılında kaydedilen ve (nesir pasajlara ilaveten) 13,000'in üzerinde mısra ihtiva eden versiyonunda oldukça mufassal surette hikâye edilmiştir. Bu versiyonda Barçın'ın Kalmuklara hitabı şu sözlerle başlar:

Eşitgin, qalmâqlar, aytgan tilinman,
Meni âlar kelmas seniñ qoliñnan,
Badbaxt qalmâq, qâlma kelgan yoliñnan.
Meni almâqqa haddiñ barmi, qalmâqlar,
Ûz yoliñga bâra bergin, ahmâqlar.
Meni âlarman deb xayâl qilmagin,
Ketgin, qalmâq, kelgan yoldan qâlmagin.
Unga qurbân menday âyimniñ câni,
Mening toram, bilsañ, Bâysin sultâni,
Âti Hakimbekdir ...⁶

Bu iki pasaj karşılaştırıldığında aynı vakanın hikâye edildiği açıkça görülmektedir. Barçın'ın üslubu aynı derecede kati ve hakaret doludur. Her iki pasaj da Özbek sözlü destan şiirinin ananevi üslubunda ifade edilmiştir; ancak kullanılan kelimelerde dikkati çeken bir paralellik yoktur. Yayımlanmış olan diğer Özbekçe versiyonların bazılarında bu sahne nesren hikâye edilmiştir; bazı versiyonlarda da Barçın'ın dest-i izdivacına talib olan bizzat Kalmuk hanının kendisidir.⁷

⁶ T. Mirzaev, M Abduraximov (yay. ve çev.), *Alpamiş. Özbek xalq qahramânlik eposi* [Alpamiş. Özbek Halk Kahramanlık Destanı] (Taşkent, 1999), s. 114.

⁷ *Alpamiş*'in Özbekçe varyantları hakkında bk. T. Mirzaev, *Alpamiş dastaniniñ ozbek variantlari* [Alpamiş Destanı'nın Özbekçe Varyantları] (Taşkent, 1968); K. Reichl (yyl. ve çev.), *Das usbekische Heldenepos Alpamiş. Eiriführung, Text, Übersetzung* [Özbek Kahramanlık Destanı Alpamiş. Giriş, Metin, Çevirme] (Wiesbaden, 2001), s. 77-107. Türk halkları arasında Alpamiş hikayesinin en etraflı incelemesi halen V. Jirmunskiy, *Skazanie o Alpamişe i bogatırskeya skazka* [Alpamiş Anlatması ve Kahramanlık Masalı] (Moskova, 1960)'dir.

Çâri-şâir Özbek dombra ile şarkı söyüyor.⁸ Özbek dombbrasının iki tarı vardır; perdesi yoktur, gövdesinin şekli armudu andırır. Özbek dombrası dutardan daha küçük bir müzik aletidir.

Bahşı esasında her dizeyi (mısraı) aynı ezgi (veya ezgi formülü) ile anlatıyor. Ancak, bir bent sırasında ezgi değişiyor. Bahşı pes ses ile başlıyor ve şarkının sonunda tiz ses genişliğine varıyor. Şarkıyı melizmatik üslupta (tek hece üstünde çok nota söyleyen tarzda) bitiriyor. Bu üslup Özbek klasik müziğinde de bulunur. Müziğin doruğuna çıkmaya Özbekçe auc (Türkçe evc) veya qaynamâq (kaynamak) denilir. Her şey göz önünde tutulursa destanın ezgisi sade ve ezginin en kalın ile en ince sesi arasında dolaşma geniş değıldir. Ezginin sadeliğı ve tekrarlamalığı ile beraber, müzik sözleri yükselterek ve güzelleştirerek metnin estetik yüzünü derinleştiriyor.

Çâri-şâir her parçayı aynı üslupta anlatır. Özbek bahşıları arasında çok çeşitli müzik şekilleri mevcuttur. Özbek âlimleri bunları üç mühim bahşılar mektebine ayırmaktadırlar: “Bulunğur mektebi” (Bulunğur okulu), “Qorğan mektebi” (Korgan okulu) ve “Harezme mektebi” (Harezme okulu) (başka “okullar” da vardır). Bulunğur mektebinin bahşıları kahramanlık destanlarının geleneklerine devam etmiştir. Bunların en ünlü temsilcisi Fâzıl Yoldaş-oğlu (1872- 1 955) idi; onun *Alpamiş* destanı varyantı Özbek bilim adamları tarafından en güzel yorum olarak sayılıyor. Fâzıl Yoldaş-oğlunun bir talebesi, Yârkalap Nazar-oğlu, bütün *Alpamiş* destanını sadece bir ezgi ile anlatmıştır. Qorğan mektebinin bahşıları âşik destanları ile meşhurdurlar. Onların en tanınmış bahşısı Ergaş Cumanbulbul-oğlu (1868- 1 937). Ergaş-şair destan söylemek için tahminen 20 ezgi kullanmıştır. Harezme mektebinin müziğı başka türlü. Bahşı genellikle başka müzisyenler ile destan anlatır. Bahşı dutar veya tar çalarak, bir müzisyen gıccak (kemançe gibi bir yaylı çalgı), başka müzisyenler balaban (küçük zuma) veya daire (tef gibi bir vuruş çalgı) çalar. Hatta Harezme’deki Bâla-bahşı (Kurbânnazar Abdulla-oğlu, 1904-?1 980) Özbek alimlerine göre 72 ezgi ile uzmanlaştı.

Özbek destanları kendi aralarında yalnızca değışik “şarkıcıyorumcu ekolleri” bakımından değıl, aynı zamanda üslub ve muhteva bakımından da farklılıklar gösterir. Özbek âlimleri, destan miraslarını umumiyetle beş alt türe ayırır.⁹ Alpamiş, kahramanlık destanları alt türünün bir temsilcisidir. “Cañnâme destanları”, hamasi görünüşleri bakımından bunlara benzerler.

Ancak burada kahramanın cengâverlane faaliyetleri umumiyetle (ama münhasıran değıl) İslam davasına hizmet eder. Bu destanların çoğı, mese-

⁸ Bu kısım internette dinlenebilir: <http://www.memo.uni-bonn.de/perf.htm>.

⁹ Jirmunskiy ve Zarif [not 4]; T. Mirzaev, B. Sarınsâqov, “Dastan, unin turlari va tarixiy taraggiyati” [Destan, Onun Türleri ve Tarihi Gelişimi], Ozbekfol’klorinii epikjanlari [Özbek Folklorunda Anlatı Türleri] (Taşkent, 1981), s. 9-61.

la *Abu Muslim cannamasi* gibi, yazılı olarak da elden ele dolaşan popüler hikâyelere dayanmaktadır. Bu tip halk hikayeleri, Türkçedeki Battalname'ye benzemekte olup, bu eserle aralarında pek çok ortak hikaye vardır.¹⁰ Cañnâme tarzı sözlü Özbek destanlarının en iyi bilinen *Yusup bilan Ahmad* olup, ilk defa Vambery tarafından 1911 yılında neşr ve tercüme edilmiştir.¹¹ Köroğlu/Köroğlu siklinin destanlarına da “Cañnâme-dastanları” dendiği olur. Bu destanları “macera dastanları” olarak adlandırmak daha doğru olacaktır. Bunların içeriği çoğu zaman kahramanlık hikâyeleri ile aşk hikâyelerinin bir karışımından ibaret olup, bazen kahramanlık destanına, bazen de aşk hikâyelerine daha yakın olurlar.¹² Oldukça büyük bir destan grubu “romanik dâstânları” tür adı altında toplanabilir. Bunların konusu umumiyetle çeşitli sebeplerden dolayı ayrı düşerek bir çift olmaktan alıkonulan (birbirlerine kavuşamayan) sevgililerin hikâyesidir. Çoğu durumda iki sevgili bir türlü maceralardan sonra en nihayet birbirlerine kavuşurlar; ancak bazı hâllerde hikâyeler, sevgililerden birinin veya her ikisinin de ölümüyle trajik bir şekilde son bulur. Bu destanlar bazen yazılı metinlere dayanır, bazen de hikâyelerin yazılı versiyonlarıyla yan yana bulunurlar. İçerik ve üslup bakımından Türk hikâyeleriyle yakın akrabadır. Bu aşk hikâyeleriyle Özbek bilim adamlarının “kitabiy dâstânlar” olarak adlandırdıkları, yani *Layla va Macnun* veya *Farhâd va Şirin* gibi yazılı kompozisyonlardan istihraç edilen destanları kesin çizgilerle birbirinden ayırmak bazen zordur. Son olarak, bazı dastanlar “kitabiy dastanlar” olarak sınıflandırılmaktadır. Bu, çok karışık bir gruptur. *Tulumbiy* gibi bir dâstân, 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın başlarında vuku bulan bazı tarihî hadiseler giden Edige destanıyla akrabadır. Bu gruptaki bazı diğer destanlar, 20. yüzyılın ilk yarısında terkip edilmiş olup, konularını aşağı yukarı çağdaş hadiselerden almaktadırlar. Bu destanlar (mesela *Cizzax qozğâlâni* “Cizzax ayaklanması”) siyasi maksatlarla sipariş üzerine terkip edilmiş olup hiç bir zaman gerçek geleneksel destan hüviyetini almamışlardır.

Karakalpak halk destanı

Bilindiği gibi Karakalpaklar Özbekistan'da, özellikle Özbekistan'ın Karakalpakistan adlı bir vilayetinde (“cumhuriyetinde”) ikamet eder. Karakalpakistan, Özbekistan'ın Aral Gölü'nün güneyinde ve batısında bulunmakta olup yüzölçümü yaklaşık 164.900 kilometrekaredir; yani Azerbaycan'ın yüzölçümünün iki katıdır. Karakalpak dili Kıpçak Türk dillerinden biri olup Kazak diline çok benzer.

¹⁰ Bk. B. Sarımsâqov (yyL), *Abu Muslim Cañnâması. Dastani Abu Muslim Sahiqirân*, 2 cilt (Taşkent, 1992-1993); H. Köksal, *Battalnamelerde Tip ve Motif Yapısı* (Ankara, 1984).

¹¹ Bk. not 2.

¹² Özbek Göroğlu/ Köroğlu destanlarının sikli hakkında bk. Jirmunskiy ve Zarif [not 4], s. 165-279; dairenin ilk kolu hakkında bk. M. Ekici, *Türk Dünyası Köroğlu. İlk KoL. İnceleme ve Metinler* (Ankara, 2004).

Karakalpaklarda iki tür destancı vardır. Birine baqsı (bahşı), diğerine ise jırav denir. Baqsı ve jıravların repertuvar ve anlatım tarzları başka Türk geleneklerine yakın olup özellikle Özbek, Türkmen ve Kazak epik ananeleri ile benzerliği vardır. Karakalpaklar zengin bir “destan sermayesi”ni günümüze kadar muhafaza etmişlerdir. 1977 ve 1990 yılları arasında yayınlanan “Qaraqalpak folklorı” adlı 20 ciltlik dizinin 13 cildi destanlara ayrılmıştır. Bu 13 ciltte 30 destan vardır. Bu destanları nevine göre aşağı yukarı altı gruba ayırmak mümkündür.

Destanlar arasında *Ğarip-Aşık*, *Sayatxan* ve *Xamra*, *Aşık Näjep* ve saire gibi muhabbet destanları vardır. Bundan başka kahramanlık destanları yer alıyor; bu gruba *Qırk Qız*, *Qoblan* ve *Alpamis* gibi destanlar aittir. Köroğlu daire-sinin Karakalpak kolları (*Ävezxan*, *Ävez üylengen*, *Arap Rayxan*, *Qırmandäli* ve *Bäzergen*) kısmen aşk destanlarına ve kısmen kahramanlık destanlarına benzer. Belki bu destanlar “sergüzeşt destanları” olarak (Ortaçağdaki “macera romanı” gibi) adlandırılabilir. Dördüncü bir destan türü *Şaryar* destanı tarafından temsil edilir. *Şaryar* destanının içeriği bir halk masalına dayanır. Bu masal A. Aarne ve S. Thompson tip kataloğunda 707’inci sırada (The Three Golden Sons) ve Wolfram Eberhard ve Pertev Naili Boratav’ın yazdıkları Türk Masal Tipleri Kataloğunda 239’uncu sırada yer alıyor (bu, Boratav’ın derlediği masal mecmuasında “Çan-kuşu, Çor-kuşu” adlı bir masaldır).¹³ Karakalpak âlimleri bu gibi destanlara “sotsiyallık turmıs meselelerin söz etetuğın dâstanlar” (sosyal hayatın meselelerinden söz eden destanlar) adını vermişler, ama “masal destanları” daha uygun bir isim gibi görünüyor. Beşinci destan türü tarihî kahramanlık destanlarından ibarettir. Karakalpak halk edebiyatındaki en meşhur tarihî destan *Edige* (Edigü)’dir. Bu destan Karakalpak folkloru dizisinde yayımlanmamıştır; *Edige* hakkında aşağıda ayrıntılı bilgi verilecektir. *Yusup* ve *Ahmet* destanı Özbek cañnâma’sına veya Türk battalnamesine yakındır; yukarıda ifade edildiği gibi cenkname ile battalnamenin içeriği İslam dinini yaymak için yapılan savaşları kapsar.

Baqsı

Karakalpak destancılarının bir türü de baqsıdır (bahşı). Baqsı dutar ile şarkı söyleyip destanlar anlatır (okur). Harezmi ozanı gibi, ğıccak (ğırcek) çalan bir müzisyen tarafından eşlik edilir.

Karakalpak baqsıları arasında iki “baqsılar mektebi” (“ozanlar okulu”) mevcuttur. Birinci mektep Süyev-baqsı adlı bir Türkmen baqsısına dayalıdır.

¹³ A. Aarne, S. Thompson, *The Types of the Folktale* [Halk Masallarının Tipleri] (Helsinki, 1973), s. 242-243; W. Eberhard, P. N. Boratav, *Typen türkischer Volksmärchen* [Türk Masal Tipleri] (Wiesbaden, 1953), s. 287-291; P. N. Boratav, *Az gittik uz gittik* (Ankara, 1969), s. 129-141.

nır. Süyev-baqsı 19. yüzyılda yaşamış olup geleneksel ikamet bölgesi Aral Gölü'nün güney ve güneybatısında olan Çavdur Türkmen kabilesine mensuptur. Sık sık Hıva hanlığındaki Karakalpaklar, Özbekler ve Türkmenler için şarkı söylemiş; Karakalpaklar arasında bazı talebeleri de varmış. *Köroğlu* dairesinin 12 kolunu iyi bilmesiyle tanınmıştır. Bir kere Hıva hanı için şarkı söylerken anlatımı kendi versiyonun kitap yayınıyla karşılaştırıldığı zaman hiçbir hata bulunmadığı anlatılıyor. Süyev-baqsı'nın geleneğinde olan Karakalpak baqsılarının "Arallı Özbeklere" mensup olması ve Özbekçenin Harezm lehçesinde şarkı söylemesi ilginç bir noktadır.

Karakalpak baqsılarının ikinci mektebi Süyev-baqsı'nın bir çağdaşı olan Musa-baqsı'ya dayanır. Bu mektebe ait olan baqsıların repertuarında özellikle Karakalpak dilinde söylenen aşk destanları bulunur. Ancak Türkmen şairi Mahtumkuli'nin şiirlerinin (Karakalpak dilinde) sık sık söylenmesi Türkmen dilinin bu mektep üzerinde de büyük bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.¹⁴

Jırav

Karakalpak destancılarının ikinci tipinin ismi jırav'dır. Bu kelime, 'şarkı' anlamındaki *jır*, *yır*, *ır* kökünün bir türevidir. Karakalpak jıravları da göreneklere göre iki mektebe ayrılır. Jiyenjırav Tağay-ülî'nin mektebi 18. yüzyılda yaşayan bir jırava, Karakalpakların daha Sir Derya nehrinin aşağı mecrasında ikamet ettikleri bir zamana dayanır. Bu mektebin en meşhur jıravı Qurbanbay Tâjibaev (1876-1958)'dir. Repertuarı *Alpamis*, *Qoblan*, *Şaryar*, *Qırq Qız*, *Er Qosay*, *Er Sayım*, *Qurbanbek* gibi çok sayıda destan kapsar. Bunların bazılarını bu destancıdan başka kimse kaydetmemiştir. İkinci bir mektep Soppaslı Sıpira-jırav adlı efsanevi bir ozana dayanır. Bu jırav, *Edigü* destanında önemli bir rol oynuyor. Gerçekten de Edigü destanının dayandığı ve sanatını Karakalpakjıravlarının sonraki nesillerine nakletmiş olan bir destancının 14. yüzyılın sonundan 15. yüzyılın başına kadar yaşamış olması mümkündür.

Bu ikinci mektebin bir mensubu son Karakalpak jıravı olan Jumabay-jırav Bazarov (Bazarulı)'dır. Jumabay-jırav 1927'de Şomanay reyonunda doğmuş ve yedi yıl boyunca okula devam etmiştir. Daha çocukken destancı olmak istemiş ve ünlü bir Karakalpak jırav olan Esemurat-jırav Nurabullaev (Nurabulla-ülî)'in talebesi olma şansına sahip olmuştur. Jumabay-jırav kırklı yıllarda üç yıl boyunca Esemurat-jırav'dan ders almıştır. Esemurat-jırav'ın yanında kalıyor, ev işlerine yardımcı oluyor ve jırava sahneye çıktığı bütün şenliklere eşlik ediyordu. Esemuratjırav'dan öğrendiği *Edigü*, *Şaryar* ve *Qoblan* destanlarının

¹⁴ Örnek olarak Aşık Garip (Giirip-Aşık) destanının Genjebay-baqsı tarafından icra edilen bir pasajını internette dinlemek mümkündür; bk. <http://www.memo.uni-bonn.de/perf.htm>.

yanı sıra *Şora*'nın bir kaç pasajını da biliyordu. Jumabay-jırav 2006 yılında vefat etmiştir. Jumabay-jırav'ın hocası Esemurat-jırav ise 1893 'te doğmuştur. Esemurat'ın babası Nurabulla-jırav da meşhur bir jırav idi. Esemurat henüz 15 yaşındayken babasından *Qoblan*, *Şaryar*, *Edigü* ve *Şora* destanlarını öğrenmişti. Esemurat'ın repertuvarına, kendi versiyonu bu destanın tüm versiyonlarından en ayrıntılı sayılan *Alpamus* destanı da aittir. Esemurat-jırav 1933 ile 1936 arasında bir kolhozda ve 1939'ten itibaren Kungrat'taki kolhoz tiyatrosunda çalışmış ve 1979'da vefat etmiştir. Esemurat'ın babası ve hocası Nurabulla-jırav 1862 ile 1927 yılları arasında yaşamıştır. Birçok destanın bugünkü şekli bu jırava dayanır. Nurabulla *Qoblan* ve *Edigü* destanlarını ilk olarak Turımbet-jırav'dan, *Alpamus* destanını Paleke-jırav'dan ve *Şaryar* destanını Erman-jırav'dan öğrenmiştir. Sonra Buhara'ya Qazaqbay-jırav adlı bir Karakalpak destancısının yanına taşınarak ondan hem önceden bildiği destanları dinlemiş, hem de *Şora* destanını öğrenmiştir. Bu, Nurabulla'da değişik geleneklerin bir araya geldiğini gösteriyor. Bütün bu gelenekleri ise Karakalpak jıravları bahsi geçen efsanevi Soppaslı Sıpıra-jırav'a dayandırılır.

Jumabay'ın repertuvarından örnek olarak *Edigü* destanının bir pasajını göstermek istiyorum.

Destan kahramanının dayandığı tarihî kişilik Edigü'dür (İdegej, İdiku, Yedige). 1395 yılından ölümüne yani 1499 yılına kadar yönettiği Altın Orda Devleti 'nin emiri Edigü, 1406/1407 yılında ölen Toktamış'a karşı mücadele vererek Altın Orda'nın idaresini ele geçirdi. O tarihte Toktamış'ın baş düşmanı Timur idi. Timur, Toktamış'ı 1395 yılında Terek'te yenerek hanlığı elinden aldı. Edigü'nün yanı sıra hem Toktamış hem Timur tarihteki rolleri ile destanda yer almışlardır.

Bu destanın birinci kısmından bir örnek göstermek istiyorum. Edigü Toktamış'ın evlatlığı olduktan sonra, hakanın eşi Qaraqaş, Edigü'nün ölümünü istemiş. Aşağıdaki parçaların şarkı söylenen pasajında Qaraqaş Toktamış'a "Balañdı joq qı1!" (Çocuğunu öldür!) diyor, nesir şeklinde anlatılan pasajında hakan, veziri ve eşi, Edigü'nün öldürülmesi üzerine müzakere ediyorlar.¹⁵

¹⁵ Bu destanın metninin İngilizce tercümesi ile 2007 yılda yayınlanacaktır: K. Reichl (yay. ve çev.), Edige: A Karakalpak Heroic Epic as Performed by Jumabay Bazarov [Edige. Bir Karakalpak Kalu'amanhk Destanının Jumabay Bazarov Tarafından İcra Edilmiş Şekli], FFC 293 (Helsinki, 2007).

Bu pasajın videosu Genel Ağ'da bulunmaktadır; bk. <http://www.memo.uni-bonn.de/perf.htm>.

Metin:

Hähäy, äy barav!

Toqtamıstıñ alğanı,

Qağıp töşek salğanı,

Toqtamıstıñ aldına

5 Tolğanip kelgen quşadı(ñ)-äy.

“Hä, Toqtamıs, Toqtamıs!

Jurt iyesi xanımsañ.

Aytqamma inanbay

Ne ğıp tursañ Noğayda?

10 Aytqanıma inansañ,

'Äne endi balañdı

Joq qıl,' dep aytqan sözime

Inanbadıñ sen," dedi(ñ)-äy.

“Endigi qalğan jeriñde

15 Edige alar jurtıñdı,

Altın taxtqa ol minip,

Mıñsan üyli Noğaydı

Edige uşlar,” dep edi.

Tercüme:

Toktamış'ın karısı,

Eve bakar,¹⁶

Toktamış'a geldi

5 Ve yakındı:

"Ey Toktamış, Toktamış,

Yurdun sahibi ve benim hanımsın.

Neden benim dediğime inanmayıp

Gidip Nogayların arasında yaşarsın?

10 Dediğime inanmadığından

Sözlerimi dinlemedin

Sana ‘Şimdi bu çocuğu Yoket’ dediğimde" dedi.

¹⁶ Harfiyen: Döşeği (yatağı) silkip (sallayıp) yaparı.

"Daha sen hayattayken
Edige yurdunu ele geçirecek.
Altın tahta çıkacak
Ve binlerce evli (çadırılı) Nogayları
Eline geçirecek" dedi.

Bu, hem Jumabay-jırav'ın hem de genel olarak Karakalpak jıravlarının anlatımının tipik bir örneğidir. Anlatım tarzı mısra ile nesir arasında değişiyor. Mısra pasajlarına kobuzla (kopuzla) eşlik edilir. Jırav kobuzu (kopuzu) sözlü anlatımında yeni bir bölüme işaret etmek için de kullanıyor. Mısra pasajlarının sonuna doğru jıravın anlatım tarzı resitative benzeyen bir şekli alır ve jırav pasajı birkaç uzatılmış notayla bitirir. Konuşulan pasajların içinde de jıravın daha düzgün bir şekilde telaffuz ederek işaret ettiği mısralar bulunur.

Anlatımın müziksel düzenlemesine dair birkaç noktaya daha yönelmek istiyorum. (1) Jıravın çalgısı olan qobız'ın Türkçe'deki *qopuz* kelimesi ile bir akrabalığı var. Bilindiği gibi Kitab-ı Dede Korkut'ta Dede Korkut *qopuz* çalarak anlatır. Nitekim "Salur Kazan esir olup oğlu Uruzun çıkardığı destan" adlı bölümün sonunda "Dedem Qorqut geldi, qopuz çaldı" sözleri yer alıyor. Buradaki qopuz tahminen Kırgız komuzu gibi saza benzeyen bir telli saz (bilindiği üzere *qopuz*, *qobz*, *komuz* kelimeleri etimolojik açıdan akrabadır). Destan anlatıcısı değil de *tävip*, yani Asya şamanlarının bir halefi olan Kazak *baqsısın*ın da *qobız* çalması kayda değer bir ayrıntıdır. (2) İkinci bir nokta destancının şarkı söyleme tarzıdır. Şarkıyı gırtlaktan çıkarılan, kısık bir sesle söyler. Bu, jıravların geleneksel üslubudur. Jıravın çalgısı olduğu gibi şarkı söyleme üslubunun da destan şarkıcısı ile şaman arasındaki yakın akrabalığa işaret etmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu şarkı söyleme tarzına *tolğav* denilir. Aynı zamanda bir şiir veya şarkı türü de bu kelime ile adlandırılır. Burada kısmen felsefi, kısmen de tarihî olan meditatif şiirler söz konusudur. (3) Jumabay, *Edigü* destanında dört farklı nağme kullanıyor. Destanın Karakalpak jıravı Öteniyaz-jırav tarafından kaleme alınan versiyonunda mısra pasajlarının icrasında kullanılan değişik nağmelerin adları da kaydedilmiştir. Bu versiyonda 20'den fazla nağmenin isimleri yer almaktadır. Toplam olarak 40'tan fazla jırav nağmesi (jırav namaları) bilinmektedir.¹⁷ *Alpamus* destanının birkaç pasajı 1958 yılında Karakalpak jıravı Qıyas-jırav tarafından kaydedilmiş ve birkaç yıl önce yayınlanmıştır; bu versiyonda yaklaşık 30 nağme geleneksel isimleriyle yer almaktadır.¹⁸

¹⁷ bk. T. Adambaeva (yy!)., Jırav namalarz [JıravNağmeleri] (Nukus, 1991).

¹⁸ bk. F. Kanımatlı, T. Mırza (yy!)., Alpamz. Dastandan parçalar, [Alpamis. Dastandan Parçalar] (Taşkent,1999).

Sonuç

Son olarak Karakalpak epik şiir sanatının önemine dair birkaç noktaya değinmek istiyorum. *Aşık Garip* gibi bir destanın *Edigü* gibi bir destandan tamamen farklı bir dünyadan geldiği açıktır. Karakalpak baqsılarının yorumladıkları destanlar, saz şairlerinin söylediği Türk hikâyelerine çok benzer. Her ikisinde şiir ve müzik büyük bir rol oynar. İçerik neredeyse arka planda kalırken ön planda kahramanların duygularını ifade ettikleri şarkılar yer alıyor. çoğu zaman aşk ve keder gibi duygular söz konusudur. Bu destanları ve anlatımlarını klasik bir Avrupa operasına benzetmek mümkündür: destanların şarkıları tıpkı operadaki ariyalar gibi sık sık klişelerle dolu bir olayın içerisine yerleştirilmiştir. *Edigü* gibi kahramanlık destanlarına bence daha farklı bir açıdan bakmamız lazım. Bu destanlarda kahraman kendi halkının temsilcisi ve eski zaman bahadırılarının sahip olduğu kahramanca niteliklerin taşıyıcısı olarak methedilir. Burada geçmişin herhangi bir kesiti değil insanların kendi tarihi söz konusudur. Kahraman kabilenin, halkın ve ulusun cedd-i âlâsı olarak da görülür. İnsanlar, kahraman destanını söyleyerek tarihsel bir süreç içinde şekillenen belli bir etnik gruba ait olduklarını vurgulamakta ve tarihteki köklerini aramaktadır.

Maalesef zamanımızda Orta Asya'da halk şairleri, destancı, bahşı ve jıravların sayısı azdır.

Buna rağmen Orta Asya'nın üniversite ve konservatuvarlarında destancılık sanatı hâlâ öğretilmektedir. Kızıl Arda Korkut Ata Üniversitesi'nde bir "Dästürlü muzikalık öner kafedrası" ("Geleneksel Müzik Sanatı Kürsüsü") mevcut olup kürsü başkanı Almas Almatov, talebelere ananevi ezgileri, nağmeleri ve çalışma üsluplarını öğretmektedir. Ama öğrenciler destanların metni kitaplardan alıp ezberliyorlar. Böylece destancının geleneksel sanatı bitmiştir, ama onun müzikal hüneri hâlâ yaşamaktadır. Bu hünerin ne zamana kadar yaşayacağını kimse bilmemektedir. Gelecekte Orta Asya'nın sözlü Türk destanları ancak yazılı şekilde devam edebilir. Homeros'un *İlyada* ve *Odyseia*'sı gibi Türk destanları da kitaplardan okunacak - veya teybe okunup audio kitap olarak dinlenecektir. Türkiye'deki meddahların sanatı gibi bahşıların değişken ve canlı anlatımının da modern dünyada yeri olamaz. Bununla birlikte yazılmış metinler ve mevcut filmler, audio ve video teypler Orta Asya'nın Türk destan mirasının bir parçasını gelecek nesillere saklamaktadır. Şüphesiz bu miras dünyanın medeni mirasının bir parçasıdır.